

Jak zbudowane są formy gramatyczne wyrazów?

Materiał składa się z sekcji: „Podział części mowy”, „Odmienne części mowy”, „Formy fleksyjne”, „Tematy oboczne”.

Materiał zawiera 5 ilustracji (fotografii, obrazów, rysunków), 6 ćwiczeń interaktywnych.

Zasób zawiera współczesną fotografię (gra scrabble), wyjaśnienie, czym jest fleksja oraz ćwiczenie interaktywne – tworzenie formy podstawowej wyrazu odmiennego.

Zasób składa się ze wstępu i wykresu (typu ilustracja) przedstawiającego podział wyrazów na odmienne i nieodmienne części mowy. Do wykorzystania również na lekcjach powtórzeniowych w klasie VII i VIII oraz w liceum.

Zasób zawiera wstęp dotyczący odmiennych części mowy, ilustracje przedstawiające podział odmiennych części mowy oraz odmiany czasownika. Uzupełnieniem są dwa ćwiczenia interaktywne – porządkowanie odmiennych i nieodmiennych części mowy. Do wykorzystania także na lekcjach powtórzeniowych w klasie VII i VIII.

Zasób składa się ze wstępu zawierającego wyjaśnienie pojęcia tematu fleksyjnego i końcówki fleksyjnej oraz graficznego przedstawienia budowy fleksyjnej wyrazu. Do wykorzystania także na lekcjach powtórzeniowych w klasie VII i VIII.

Zasób zawiera tabelaryczne zestawienie podziału form fleksyjnych na tematy fleksyjne i końcówki fleksyjne oraz ćwiczenie interaktywne (wskazanie tematu i końcówki fleksyjnej).

Zasób składa się z omówienia oboczności w tematach fleksyjnych (tabele z przykładami oboczności) oraz z dwóch ćwiczeń interaktywnych.

Ćwiczenie 1

Do każdego wyrazu dopisz jego podstawową formę fleksyjną – dla czasowników w bezokoliczniku, a dla pozostałych części mowy – w mianowniku liczby pojedynczej.

Wzór: zaczniemy → zacząć

zaczynała →

wróciłbym →

napisałbyś →

książek →

czekano →

tanich →

drugiego →

nasi →

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Podział części mowy

Według tradycyjnego podziału wyróżniamy dziesięć **części mowy**. Pięć z nich to **odmienne części mowy**: czasownik, rzeczownik, przymiotnik, liczebnik i zaimek (rzeczowny, przymiotny, liczebny). Pięć pozostałych to **nieodmienne części mowy**: przysłówek, partykuła, wykrzyknik, spójnik i przyimek.

Poniższy schemat przedstawia podział wyrazów na odmienne i nieodmienne części mowy.

Części mowy

Odmienne		Nieodmienne
Koniugacja (odmiana przez osoby)	Deklinacja (odmiana przez przypadki)	przysłówek (oraz zaimek przysłowny) partykuła wykrzyknik spójnik przyimek
czasownik	rzeczownik przymiotnik liczebnik zaimek (rzeczowny, przymiotny, liczebny)	

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., *Części mowy — odmienne i nieodmienne*, licencja: CC BY 3.0.

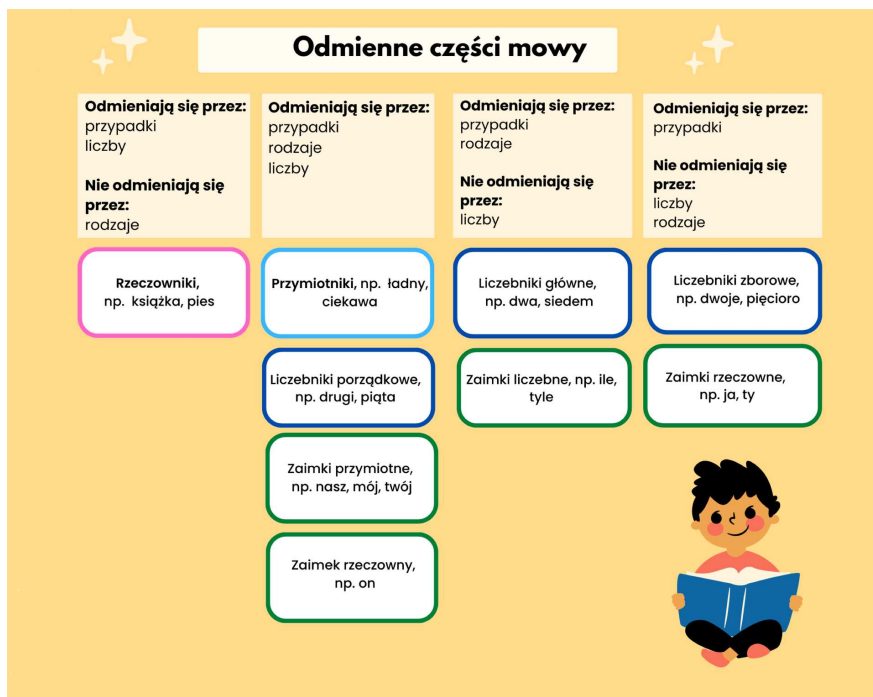
Odmienne części mowy

Przypadek, rodzaj i liczba – to kategorie charakterystyczne dla **odmiennych części mowy** (rzeczownika, przymiotnika, liczebnika i zaimka), przy czym każda z nich ma charakterystyczny zbiór kategorii (co pokazuje tabela 'Odmienne części mowy').

Aspekt, tryb, czas i osoba – to kategorie właściwe dla odmiany czasownika (zob. tabelka 'Odmiana czasownika').

Rzeczownik odmienia się przez przypadki i liczby. Należy pamiętać, że rzeczownik nie odmienia się przez rodzaje gramatyczne. Ta kategoria jest do każdego rzeczownika przypisana, np. rzeczownik 'rzeka' w liczbie pojedynczej ma rodzaj żeński i nie ma możliwości zmiany tego rodzaju na inny.

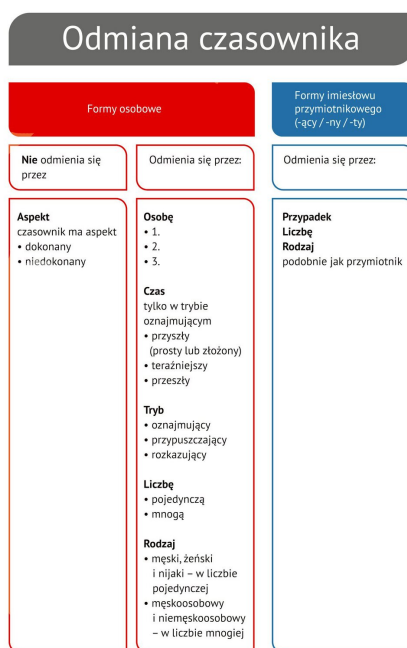
Schemat przedstawia najważniejsze właściwości gramatyczne odmiennych części mowy.

Odmienne części mowy

Źródło: Learnetic SA, licencja: CC BY 4.0.

Najważniejsze informacje o odmianie czasownika ilustruje poniższy schemat.

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Ćwiczenie 2

Przyporządkuj podane wyrazy do właściwych nazw odmiennej części mowy.

rzeczownik

przymiotnik

liczebnik

zaimek

czasownik

CZYJ

NIC

ZWIERZĘ

RZECZ

PISAĆ

KTO

TRZY

ANTYSPÓŁECZNY

BEZWONNY

COKOLWIEK

LICZYĆ

SIĘ

PIĘCIORO

MIEJSCE

BIEGAĆ

KAŻDY

WARTEGO

ROŚLINA

DWOJE

LISI

ON

KTÓRY

DRUGI

Ćwiczenie 3

Przyporządkuj podane wyrazy do właściwych nazw nieodmiennych części mowy.

przysłówek

wykrzyknik

partykuła

spójnik

przyimek

NIECH

TOTEŻ

ZZA

NIE

GDY

ACH!

JEŻELI

PONAD

OBY

HEJ!

NO

ŻE

HEJŻE!

PONIEWAŻ

PRZY

OKOŁO

BO

CHYBA

ALBO

CZYŻ

NA

WESOŁO

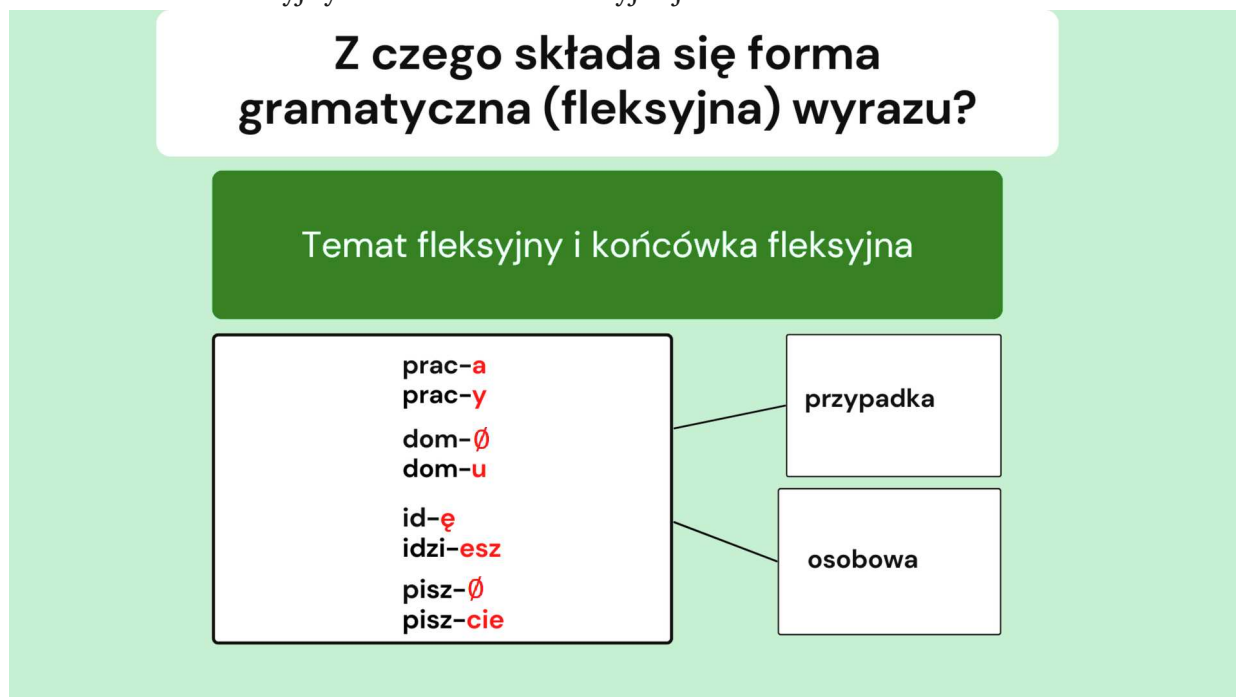
SAMODZIELNIE

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Formy fleksyjne

Wyrazy odmienne mają różne formy gramatyczne. Gdy rzeczownik 'twórca' jest odmieniany przez przypadki, to nietrudno zauważyć, że końcówka tego wyrazu się zmienia, np. twórc-y, twórc-ę, twórc-ą, twórc-ami, twórc-ach. Ta część wyrazu, która w odmianie powtarza się (twórc-), nazywana jest **tematem fleksyjnym**, natomiast ulegająca zmianie końcowa część wyrazu nosi nazwę **końcówki fleksyjnej**.

Poniższy schemat ilustruje formy gramatyczne rzeczowników i czasowników, w których oddzielono temat fleksyjny od końcówki fleksyjnej.

Z czego składa się forma fleksyjna wyrazu?

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Temat fleksyjny to ta część wyrazu odmiennej, w której pojawia się jego znaczenie.

Końcówka fleksyjna to część gramatyczna wyrazu dodawana do tematu fleksyjnego.

Wyróżniamy dwa typy końcówek: **przypadka** (w rzeczowniku, przymiotniku, liczebniku i zaimku) oraz **osoby** (w odmianie czasownika).

Przykładowy podział form fleksyjnych na tematy fleksyjne i końcówki fleksyjne:

Odmiana czasowników: *pisać, lubić, liczyć, umieć* w czasie teraźniejszym

Osoba	Liczba pojedyncza			
1.	pisz-ę	lubi-ę	licz-ę	umie-m
2.	pisz-esz	lub'-isz	licz-ysz	umie-sz
3.	pisz-e	lub'-i	licz-y	umie-∅
Osoba	Liczba mnoga			
1.	pisz-emy	lub'-imy	licz-ymy	umie-my
2.	pisz-ecie	lub'-icie	licz-ycie	umie-cie
3.	pisz-ą	lubi-ą	licz-ą	umiej-ą

Odmiana czasownika *pisać* w czasie przeszłym

Osoba	Liczba pojedyncza	Liczba mnoga
-------	-------------------	--------------

1.	pisale-m	pisali-śmy
2.	pisale-ś	pisali-ście
3.	piśal-Ø	pisali-Ø

Ćwiczenie 4

W podanych poniżej wyrazach oddziel temat fleksyjny od końcówki fleksyjnej.

Forma wyrazowa	Temat fleksyjny	Końcówka fleksyjna przypadka
Wzór: kotu	kot-	-u
ryb		
ojcze		
domów		
chytremu		
zamożni		
Polacy		
trzech		
dwojga		
naszych		
nasi		
owej		

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Tematy oboczne

Podczas odmiany wyrazów końcówki fleksyjne się zmieniają, a temat fleksyjny może przybierać we wszystkich formach taką samą postać. W wielu odmienianych przez przypadki wyrazach tematu fleksyjnego należy szukać w dopełniaczu liczby pojedynczej – po odcięciu końcówki fleksyjnej. Na przykład rzeczownik 'brat' w dopełniaczu (po odcięciu końcówki -a) ma temat fleksyjny: brat-, choć w innych przypadkach może mieć on nieco zmienioną formę: braci- (braci-e). Różnice w obrębie tematu fleksyjnego wyrazów pojawiają

się dość często. Takie różne tematy nazywamy **tematami obocznymi**, a wymianę głosek w tematach – **obocznością**.

Poniższa tabela przedstawia odmianę wyrazu *pies*.

Odmiana wyrazu *pies*

przypadek	liczba pojedyncza	liczba mnoga
M.	pies-Ø	ps-y
D.	ps-a	ps-ów
C.	ps-u	ps-om
B.	ps-a	ps-y
N.	ps-em	ps-ami
Ms.	psi-e	ps-ach
W.	psi-e	ps-y

W dopełniaczu tego wyrazu pojawia się podstawowy temat fleksyjny: ps-, a w mianowniku i w miejscowniku oraz wołaczu liczby pojedynczej występują formy oboczne: 'pies-' // 'psi-'. Różnice między tymi formami dotyczą następujących oboczności:

- głoska [s] zmienia się w głoskę [ś] – taką wymianę zaznaczamy następująco: s : ś,
- w mianowniku pojawia się samogłoska [e], której nie ma w pozostałych przypadkach – taką wymianę zaznaczamy następująco: e : Ø,
- głoska [p] zmienia się w głoskę [p'] – taką wymianę zaznaczamy następująco: p : p'.

Wymiany głosek pojawiają się bardzo często w odmianie wyrazów. Wybrane tematy oboczne i oboczności głoskowe przedstawione zostały w tabeli poniżej.

Tematy oboczne w odmianie wyrazów: <i>ciasto, woda, chory</i>			
przypadek	rzeczownik CIASTO w liczbie pojedynczej	rzeczownik WODA w liczbie pojedynczej	przymiotnik CHORY w liczbie mnogiej i w rodzaju męskoosobowym
M.	ciast-o	wod-a	chorz-y
D.	ciast-a	wod-y	chor-ych
C.	ciast-u	wodzi-e	chor-ym
B.	ciast-o	wod-ę	chor-ych
N.	(z) ciast-em	(z) wod-ą	(z) chor-y mi

Ms.	(o) cieści-e	(o) wodzi-e	(o) chor-ych
W.	ciast-o	wod-o	chorz-y
tematy oboczne	ciast-; cieści-	wod-; wodzi-	chorz-; chor-
oboczności	a : e; s : ś; t : ci	d : dzi	rz : r

Przykładowe tematy oboczne i oboczności w odmianie różnych części mowy		
część mowy	tematy oboczne	oboczności
rzeczownik	ptak-Ø; ptaki-em łat-a; łaci-e małp-a; małpi-e sen-Ø; sn-u	k : ki t : ci p : pi e: Ø
przymiotnik	lepsz-y; leps'-i tward-y; twardz'-i bogac-y; bogac'-i zdrow-y; zdrów-Ø	sz : ś d : dź t : ć o : ó
czasownik	prosz-ę; pros'-isz nios-ę; niesi-esz włók-ł; wlek-li	sz : s' o : e, s : si ó : e

Ćwiczenie 5

Uzupełnij tabelę, wpisując tematy oboczne i oboczności.

Para wyrazowa	Tematy oboczne	Oboczności
Wzór: cukier : cukry	cukier- / cukr-	ki : k; e : Ø
szkoła : szkole		
starszy : starsi		
bogaty : bogaci		
dług : długi		
stół : stoły		
poseł : posłowie		
dzień : dnie		
widzę : widzisz		
wozę : wozisz		

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.

Ćwiczenie 6

Źródło: Contentplus.pl sp. z o.o., licencja: CC BY 3.0.